

ՀԱՄՈՒՄ Կ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

**ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
(ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐ)**

Քանալի քաներ՝ եկեղեցի, հոգևորական, իշխանություն, բռնագրավումներ, նամակ, առօրյա:

Բոլշևիկների հակակրոնական գաղափարախոսության մեջ եկեղեցին ընկալվում էր միմիայն իբրև «հին կարգերի մնացուկ», «ժողովրդական զանգվածների գիտակցությունը թունավորելու միջոց» և խոչընդոտ՝ բնակչության «կոմունիստական դաստիարակության» համար: 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նոր իշխանությունները բազմաթիվ քայլեր իրականացրեցին Հայ առաքելական եկեղեցու և հոգևորականների դեմը սահմանափակելու նպատակով: Առաջնահերթ պետականացվեցին Հայոց եկեղեցուն պատկանող հաստատությունները: Նշենք, որ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Խորհրդային Ռուսաստանում ռուս ուղղափառ եկեղեցուն պատկանող հարստությունների, շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավման գործընթաց էր սկսվել: Այն հատկապես մեծ ծավալներ ընդունեց 1920-ական թվականների

սկզբին¹: Այս պայմաններում ավելորդ է խոսել մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում եկեղեցու ունենալիք դերի մասին:

Հայաստանի հեղկոմը ևս նպատակային քայլեր ձեռնարկեց Հայ եկեղեցու ունեցվածքը բռնագրավելու ուղղությամբ: Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի դեկրետով Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) տարածքում գործող բոլոր ազգությունների հոգևոր հիմնարկությունների մշակութային և կրթական հաստատությունները պետականացվեցին և հանձնվեցին լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին²: Նույն դեկտեմբերի 17-ին ՀՍԽՀ լուսժողկոմ Աշոտ Հովհաննիսյանի ստորագրած հրամանի համաձայն՝ այդ հաստատությունները փոխանցվեցին տեղական հեղկոմների լուսավորության բաժիններին: Որպես բացառություն՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ճեմարանը, հնագիտական և ազգագրական թանգարանները, մատենադարանն ու տպարանն անմիջապես ենթարկվելու էին լուսժողկոմատին՝ վերակազմվելով վերջինի կողմից նշանակվող կոմիսարի ղեկավարությամբ: Լուսժողկոմի դեկտեմբերի 20-ի հրամանով Էջմիածնի վանական կրթամշակութային բոլոր նախկին հաստատությունների կոմիսար նշանակվեց երիտասարդ մտավորական՝ պատմաբան, լեզվաբան, արվեստագետ, սոցիալիստ-հեղափոխական (էսէո) Լևոն Լիսիցյանը, որին իրավունք վերապահվեց բռնագրավել համապետական նշանակություն ունեցող «բոլոր հնություններն ու գեղար-

¹ Русская Православная церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью, составитель **Г. Штриккер**, Москва, 1995, с. 46–94.

² ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I (1920 թ. նոյեմբերի 29 – 1921 թ. փետրվարի 18), Էջմիածին, 1921, էջ 16:

վեստական գործերը»։ Հայեդկոմի 1921 թ. փետրվարի 5-ի դեկրետով Էջմիածնի պետականացված մշակութային ու կրթական հաստատությունների միավորմամբ ստեղծվեց Հայաստանի գիտական առաջին հիմնարկությունը՝ Էջմիածնի կուլտուր-պատմական ինստիտուտը։ Մինչ այդ այն շուրջ մեկ ամիս փաստացի գործում էր³։

Այդուհանդերձ, տեսնում ենք, որ Հայաստանի խորհրդայնացմանը հաջորդող առաջին շաբաթներին նոր իշխանության ներկայացուցիչների հակակրոնական և հակաեկեղեցական քայլերում որոշակի զգուշավորություն կար։ Առժամանակ մասնակի հաշվի էին նստում բնակչության կրոնական զգացմունքների հետ, զգուշանում կտրուկ գործողություններ կատարելուց։ Ասվածի վկայություններից է ռազմական գործերի ժողկոմ Ավիս Նուրիջանյանի 1921 թ. հունվարի 9-ի հրամանը՝ Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան առթիվ զինծառայողներին պարենի և կերակրի կրկնակի բաժին տրամադրելու մասին⁴։

Մայր Աթոռին պատկանող կրթամշակութային հաստատությունները պետականացնելը խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հակակրոնական և հակաեկեղեցական գործունեության միայն առաջին քայլն էր։ Լուսժողկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 31-ի երկու հրամաններով պետական, հասարակական և մասնավոր դպրոցներում արգելվեց կրոնական առարկաների դասավանդումը, հոգևորականներին արգելվեց պաշտոնավա-

³ Մանրամասն տե՛ս Մուքիսեան Հ., Վաերագրեր Մայր Աթոռի կրթամշակութային հաստատությունների պետականացման եւ Կուլտուր-պատմական ինստիտուտի հիմնադրման մասին, «Էջմիածին», 2013, յուլիս (Է), էջ 72–96, նույնի՝ Եկեղեցու սեփականության բռնագրավումը խորհրդային Հայաստանում (1920 թ. դեկտեմբեր – 1921 թ. փետրվար), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2014, N 1, էջ 95–102։

⁴ «Կոմունիստ», Երևան, 13 հունվարի 1921, N 31։

րել դպրոցներում և կրթամշակութային այլ հաստատություններում: Միայն կարգաթող լինելու դեպքում նախկին հոգևորականները կարող էին ստանձնել տվյալ պաշտոնները (այն էլ լուսժողկոմատի հատուկ թույլտվության դեպքում): Արգելքը խախտողներին սպառնում էր «հեղափոխական տրիբունալի» դատը⁵: ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմատի 1923 թ. մայիսի 16-ով թվագրված գրություններից մեկում նշվում էր, որ քահանաներն ու եկեղեցական ծառայողներն իրավունք չունեն դաստիարակելու մինչև 16 տարեկան երեխաներին: Կարգը խախտողները ենթակա էին պատասխանատվության⁶:

1922 թ. փետրվարի 4-ին ընդունված ՀՍԽՀ անդրանիկ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածի համաձայն «բոլոր աշխատավորները»՝ առանց ազգության կամ դավանանքի տարբերության, հավասար իրավունքներ էին ունենալու: Սահմանադրության 4-րդ հոդվածի համաձայն այլ մասնավոր սեփականությունների շարքում պետականացվում էին նաև կրոնական հաստատությունների շարժական ու անշարժ գույքը, իսկ 6-րդ հոդվածի «ա» կետի համաձայն էլ եկեղեցին անջատվում էր պետությունից, դպրոցն էլ, իր հերթին, անջատվում էր եկեղեցուց: Եկեղեցին վերածվում էր «հավատացյալների մասնավոր համայնքի»: Ավելին, բոլոր քաղաքացիներին իրավունք էր տրվում ազատորեն կրոնական և հակակրոնական քարոզչություն իրականացնել: Ուշադրություն դարձնենք այն իրողության վրա, որ Սահմանադրության 2-րդ հոդվածը վերաբերվում էր միայն «աշխատավորների» իրավունքներին: Եվ քանի որ հոգևորականներն իբրև «շահագործող դասակարգ», «անաշխատ եկամուտով ապ-

⁵ ՀՍԽՀ ղեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1, էջ 43–44:

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 112, ց. 2, գ. 5, թ. 38:

րողներ», այս խավի մեջ չէին մտնում, ուստի, համաձայն Սահմանադրության 5-րդ հոդվածի, գրկված էին քաղաքական ու քաղաքացիական (ընտրելու, ընտրվելու) իրավունքներից, չէին կարող նաև պաշտոններ վարել⁷: Փաստորեն, «աշխատավոր ժողովրդի իշխանության» քողի տակ Խորհրդային Հայաստանի քաղաքացիների որոշակի մասը, այդ թվում՝ հոգևորականները, գրկված էին հավասար իրավունքներից ու հնարավորություններից:

Այս դրույթներին հաջորդեց ՀՍԽՀ կենտրոնական գործադիր կոմիտեի 1922 թ. սեպտեմբերի 26-ի դեկրետը դավանանքի ազատության մասին: Դեկրետով կրոնական ծիսակատարությունների ազատությունը թույլատրվում էր այն դեպքում, երբ դա չէր խանգարում հասարակական կարգն ու քաղաքացիների իրավունքները: Արգելվում էր կրոնական հաստատություններին պարտադիր հարկերի ու տուրքերի վճարումը, աշխարհիկ կրթական հաստատություններում կրոնի դասավանդումը և այլն: Այս ակտով բոլոր կրոնական համայնքները գրկվում էին սեփականության իրավունքից և պետության կողմից իրավական անձ չէին ճանաչվում, այլ մասնավոր ընկերությունների կարգավիճակին էին հավասարեցվում: Կրոնական հաստատություններին պատկանող շարժական ու անշարժ գույքը, այդ թվում՝ եկեղեցիները, մատուռներն ու աղոթատները, պետական սեփականություն էին հայտարարվում, որոնք տեղական իշխանությունները «կարող են տալ համապատասխան կրոնական ընկերությ-

⁷ ՀՍԽՀ Սահմանադրություն, «ՀՍԽՀ դեկրետների եւ որոշումների հավաքածու», Երեւան, 1922, N 8, էջ 57–58:

յունների պաշտամունքի կարիքների համար»⁸: Այս ամենն օրենսդրորեն, իսկ իրական կյանքում առավել կոշտ միջոցներով սահմանափակում էր եկեղեցու ու հոգևորականների իրավասությունները:

Բանն այնտեղ էր հասել, որ մինչև իսկ սահմանափակված էր հավատացյալների ժողովների գումարումը, նրանցից նվիրատվություններ ընդունելն ու հոգաբարձուների ընտրությունների անցկացումը: Յուրաքանչյուր քայլի համար կրոնի սպասավորը պետք է նախապես ստանար տեղական իշխանությունների թույլտվությունը: Այսպես՝ 1924 թ. մարտին Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը Երևանի գավգործկոմի նախագահ Արամ Շահգեղյանի հետ պայմանավորվել էր, որպեսզի Գառնու շրջանի գործակալ Գրիգոր ավագ քահանան հավատացյալների ժողովներ գումարելու, նրանցից նվիրատվություններ ընդունելու, հոգաբարձուների ընտրություններ անցկացնելու իրավունք ունենա՝ այդ մասին նախապես տեղեկացնելով գյուղական գործկոմների նախագահներին⁹: Սակայն երբ քահանան ներկայացել է Ղամարլուի շրջգործկոմի նախագահին և տեղեկացրել Խորեն սրբազանի ձեռք բերած պայմանավորվածության մասին, վերջինը հրաժարվել է թույլտվություն տալ՝ պատճառաբանելով, որ Ա. Շահգեղյանն իրեն ոչինչ չի ասել¹⁰: Այսինքն՝ գործունեության յուրաքանչյուր բնագավառում հոգևորականները ստիպված էին մանր ու մեծ բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարել:

⁸ ՀՄԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1922, N 18, էջ 216–217:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2408, թ. 1–2:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 3:

1920-ական թվականների սկզբներին ԽՍՀՄ-ում քարոզվող կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության, բարքերի ազատության քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանում ևս հանգեցրել էր նրան, որ երիտասարդներն ամուսնանալիս հաճախ խուսափում էին ոչ միայն եկեղեցի, այլև քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման վարչության («Զագս») տեղական բաժիններ հաճախելուց: Այս փաստը նույնիսկ որոշ պաշտոնյաների համար էր անսովոր: Մեկ օրինակ ներկայացնենք: 1923 թ. հունվարի 6-ին Դարալագյազի գավգործկոմի «Զագս»-ի ենթաբաժնի վարիչը վերադասից կարծիք էր հարցնում, թե ինչպես վարվել, երբ նորապսակները փոխադարձ համաձայնությամբ ապրում են իրար հետ՝ շրջանցելով «Զագս»-ը և եկեղեցին¹¹: Ներքին գործերի ժողկոմատի «Զագս»-ի վարչության պաշտոնյաներից մեկը սրամիտ պատասխանել էր հարցմանը. «Տարօրինակ հարց եք տալիս: Ոչինչ, ապրում են, թող ապրեն: Իսկ եթե դուք շատ եք հետաքրքրվում նրանց վիճակով, դիտեք»¹²: Հայտնի իրողություն է, որ կոմունիստ գործիչները քննարկվող ժամանակահատվածում բնակավայրերում պարբերաբար «կարմիր մկրտություններ» և «կարմիր հարսանիքներ» էին կազմակերպում՝ դրանով փորձելով փոխարինել եկեղեցուն: 1920-ականների խորհրդահայ մամուլը լեցուն է ասվածը փաստող վկայություններով:

Պետության կողմից կրոնական կազմակերպությունների, հավատացյալների, հոգևորականների գործունեությունը խոչընդոտելու, աննպաստ պայմաններում դնելու բազմաբնույթ գործողություններ էին իրականացվում: Այս առումով «կարևոր» գոր-

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 756, թ. 1:

¹² Նույն տեղում:

ծառույթներ էր վերապահված Ներքին գործերի ժողկոմատին: Բանն այնտեղ էր հասել, որ ՆԳԺԿ-ն հոգևորականներին թույլատրում կամ արգելում էր կրոնական ծեսեր իրականացնել: Ասվածը հաստատող օրինակ ներայացնենք. 1926 թ. մարտի 31-ին Նոր Բայազետի գավգործկոմին ուղղված գրությամբ ներքգործ-ժողկոմ Հովհաննես Դուրգարյանը տեղեկացնում էր, որ, իբրև Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի կողմից Նոր Բայազետի և Ծաղկաձորի շրջանների ժամանակավոր փոխանորդի և քարոզիչի, ժողկոմատի կողմից Հովհաննես վարդապետ Հուսյանին թույլ է տրվում «կատարել հոգևորական ծեսեր խորհրդային օրենքներով թույլատրված սահմաններում»¹³:

Նշվածի շարունակություն կարելի է համարել ոչ ավել, ոչ պակաս՝ Հայ առաքելական եկեղեցու սպասավորների՝ հանրապետությունում ազատ տեղաշարժի սահմանափակումները: Ասվածը վերաբերում էր նույնիսկ թեմական առաջնորդներին, ովքեր իրենց նստավայրից բացակայելու համար ներքին գործերի ժողկոմատից պետք է հատուկ «թույլտվություն» ունենային, այնուհետև օպերատիվ կերպով տեղեկացնեին իրենց տեղաշարժի, գտնվելու վայրի փոփոխման մասին: Այսպես՝ 1929 թ. մայիսի 22-ին ՀՍԽՀ ներքգործ-ժողկոմին ուղղված նամակում Շիրակի թեմի առաջնորդ Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանը տեղեկացնում էր. «Հայտնում եմ Ձեզ ի գիտություն, որ ես Էջմիածնից վերադարձել եմ պաշտոնատեղիս՝ Լենինական»: Փաստաթղթի վրա ժողկոմատի վարչական վարչության պետ Ա. Վարդանյանը մայիսի 27-ին մակագրել է. «Առնել ի գիտություն»¹⁴: Ավելին, թեմական առաջնորդները նույնիսկ թեմի տարածքում շրջագայելու

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 446, թ. 7:

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 482, թ. 23:

նպատակով պետք է ՆԳԺԿ-ից համապատասխան «թույլտվություն» ստանային: Ներքին գործերի ժողկոմատի կողմից Լոռի-Փամբակի գավգործկոմի վարչական բաժնին ուղղված մի հրահանգից տեղեկանում ենք, որ Շիրակի թեմի առաջնորդ Արտակ եպիսկոպոսին թույլատրվում էր շրջել միայն թեմի՝ կազմակերպված հավատացյալների համայնքներ ունեցող բնակավայրերում¹⁵: Տեղական ցանկացած մանր ու միջին պաշտոնյա (մանավանդ երբ կոմկուսի անդամ էր կամ կոմերիտական) արգելքներ էր ստեղծում հոգևորականների համար: Վերը թվարկված վարչակազմակերպչական գործողությունները միտված էին պայմաններ ստեղծել բնակչության շրջանում տարվելիք հակաեկեղեցական ու հակակրոնական քարոզչության արմատավորման համար:

Հարկ է փաստել, որ տարբեր առիթներով Խորհրդային Հայաստանի որոշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ հայտարարում էին, որ պետությունը բարյացակամ է տրամադրված Հայ առաքելական եկեղեցու ու հոգևորականների հանդեպ: Մասնավորապես ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Սարգիս Լուկաշինը 1923 թ. դեկտեմբերին Տաթևի վանք կատարած այցելության ժամանակ հայտարարել էր, որ եկեղեցականներն ու հավատացյալները լիակատար ազատություն են վայելում և ոչ ոք իրավունք չունի նրանց նկատմամբ խոչընդոտներ հարուցել կամ անպատվել¹⁶: Նմանատիպ հայտարարությունները գործնականում ոչինչ չէին տալիս հոգևորականներին. որևէ կերպ չէր թեթևանում նրանց հոգսաշատ առօրյան: Ս. Լուկաշինի այցին հաջորդող շաբաթներին ևս Սյունիքի բնակավայրերի կոմերիտականներն

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 64:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2611, թ. 4:

ու տեղական պաշտոնյաները շարունակում էին կողոպտել եկեղեցիները, դրանք դարձնել պահեստներ, հալածել ու անվանարկել հոգևորականներին ու հավատացյալներին¹⁷:

Ունեցած արտոնություններից զրկվելն ու պետության վարած հակակրոնական ու հակաեկեղեցական քաղաքականությունը հոգևորականների համար չափազանց ծանր, անհրապույր դրություն էր ստեղծել: Այս խնդրին է վերաբերում 1923 թ. հուլիսի 9-ին Շիրակի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շխյանի կողմից Ղարաքիլիսայի գավգործկոմին ուղղված գրությունը: Թեմակալը գրության հենց սկզբում կարծես ձգտում է նախապես հավաստիացնել, որ ինքը տեղյակ է խորհրդային երկրի օրենքներից՝ ընդգծելով. «Գիտեմ, որ արգելված է և չի թույլատրվում նախկին սովորությամբ պտղի արդյունք հավաքելը էջմիածնի անունով»: Այնուհետև, մինչև բուն խնդրին անցնելը, նա միամտորեն շեշտում էր, որ ՀՍԽՀ բարձրագույն իշխանությունը թեմերի առաջնորդների վրա արգելք չի դրել ժողովրդի կողմից կամավոր տրվելիք նվերներն ընդունելու հարցում և յուրաքանչյուրն ազատ է իր սեփականությունը կամավոր նվիրելու ում որ ցանկանա, այդ թվում՝ թեմի առաջնորդին: Չափազանց հետաքրքիր է այն իրողությունը, որ թեմակալ առաջնորդը խնդրում էր պարտադիր տուրքերն արգելելուց հետո գոնե հավատացյալների կամավոր նվիրատվություններին արգելք չհանդիսանալ՝ շեշտելով, թե իշխանությունները շատ լավ գիտեն, որ հոգևորականները «օդով չեն ապրում, այլ ժողովրդի կամավոր նվերներով»¹⁸: Սա առավելապես վերաբերվում էր եկեղեցական պաշտոնյաներին, իսկ գյուղական քահանաների հիմնական մա-

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 1 և շրջ.:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 5, թ. 60 և շրջ.:

սը զբաղվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներով: Փաստորեն, բարձրաստիճան հոգևորականի հայտարարությունը, թե հոգևոր դասը շարունակում է բնակչությունից կամավոր նվերների ակնկալել, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների ու իշխող կուսակցության համար կարող էր միմիայն հավաստիացում լինել, որ «տերտերները չեն փոխվել ու չեն փոխվում», այն է՝ նրանք շարունակում են «անաշխատ եկամուտով ապրել», ինչը Խորհրդային գաղափարախոսության և արժեհամակարգի տեսակետից դատապարտելի երևույթ էր:

Եկեղեցու եկամտի որոշակի մասը գոյանում էր մոմի վաճառքից: Տեղական որոշ ղեկավարներ արգելքներ էին հարուցում նաև մոմավաճառության հարցում: Այսպես՝ 1927 թ. սեպտեմբերի 22-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Գևորգ արք. Չորեքյանը ՀՍԽՀ ներքգործողկոմին հայտնում էր, որ Նոր Բայազետի գավգործկոմը երեք ամիս առաջ քաղաքի երկու եկեղեցիներում մոմավաճառությունն արգելել է: Շեշտելով, որ մյուս միութենական հանրապետություններում մոմավաճառությունն արգելող դեկրետ կամ հրահանգ չկա, խնդրում էր Նոր Բայազետի գավգործկոմին հրահանգել վերացնելու արգելքը և քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի գավգործկոմներն ու տեղգործկոմները, համաձայն Խորհրդային օրենսդրության, չմիջամտեն եկեղեցու կրոնական բնույթի ներքին գործերին¹⁹: Փաստորեն, բանն այնտեղ էր հասել, որ հոգևորականների ցանկությունը գոնե կրոնի ու եկեղեցու իրավունքներն էականորեն սահմանափակած Խորհրդային օրենսդրության պահպանումն էր, քանի որ

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 476, թ. 111:

տեղական ղեկավարների ու կուսկազմակերպությունների կամայականությունները չափ ու սահման չէին ճանաչում:

Որպեսզի քահանաները հրաժարվեին իրենց առաքելությունից, նրանց նկատմամբ գործադրվում էին ոչ միայն վարչական, հոգեբանական, այլև ֆինանսական ճնշումներ: Իշխանությունների նման քայլերից մեկն էլ քահանաներին անհատական հարկերով ու տուրքերով ծանրաբեռնելն էր: Երբեմն սահմանված տարեկան տուրքը կարող էր մի քանի անգամ գերազանցել քահանայի մեկ տարվա եկամուտը: Այս գործելակերպն առանձնապես տարածված էր 1920-ականների երկրորդ կեսին, ինչը շարունակվեց նաև 1930-ականներին: Հայաստանի ազգային արխիվի թիվ 409 (Գերագույն հոգևոր խորհուրդ) ֆոնդում բազմաթիվ են իրենց վրա հարկ սահմանելու առթիվ հուսահատության մեջ հայտնված գյուղական քահանաների դիմումները Գերագույն հոգևոր խորհրդին: Նրանցից որոշները ճնշումներին չէին դիմանում և իրենց ու ընտանիքների գոյությունը պահպանելու համար կարգաթող էին լինում: Կային նաև չափազանց նվիրյալ, իրենց գիտակից կյանքն ազգին ու եկեղեցուն նվիրաբերած հոգևորականներ, ովքեր ատամները սեղմած դիմանում էին օրեցօր ուժգնացող ճնշումներին ու հալածանքներին: Օրինակ՝ ոչ գյուղատնտեսական վաստակով ապրելու համար Նոր Բայազետի գավառի Ալիդոլխ գյուղի երկու քահանաների վրա 1929 թ. համար 348-ական ռուբլի հարկ էր սահմանվել: Սա այն դեպքում, երբ նրանցից յուրաքանչյուրի տարեկան եկամուտը (իրենց հավաստմամբ) կազմում էր 40–50 ռուբլի, ինչը գոյանում էր մկրտությունից (50 կոպեկ, որից 10 կոպեկը եկեղեցու վառելիքինն էր), թաղումից (1 ռուբլի), պսակից (1 ռուբլի) ստացված գումարներից: Հայտնելով այս մասին՝ գյուղի հոգևոր հովիվ Մելիք-

սեթ քահանա Չաթոյանցը ուշադրության արժանի վկայություն ունի իշխանության ներկայացուցիչների մոտեցումների վերաբերյալ. «Շարունակ մեզ առաջարկում են, թե մենք դիտմամբ կծանրաբեռնենք ձեզ անհատական տուրքերով, որպեսզի դուք քահանայությունից դուրս գաք: Բայց քա՛վ լիցի այդ, միմիայն կմահանամ քահանայական կոչման տակ, թող մուրացկանություն անեմ»²⁰: Առավել խոստում է 1929 թ. հունիսի 15-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդին ուղղված Վայոց ձորի գործակալ Եղիշե աբեղայի զեկուցագիրը. «Ըստ այսմ պատիվ ունեմ ամենախոնարհորեն հայտնելու Գերագույն Հոգևոր խորհրդիդ 1929 թվի մյուս հարկի՝ քահանայական օգտագործվելու եկամուտ են որոշել 300-ից մինչև 500-ի, նաև 1000 ռուբլով, որի մասին քահանայքը դիմելով ինձ լաց են լինում իրենց չքավորության մասին, բոլորովին ապրուստից զրկված, ոչ մի եկամուտ ժողովրդից, ուժից դուրս հարկերի, տուրքերի պիտի ենթարկվեն: Միանգամայն ուժասպառ և սովի դռանը կանգնած, սովի են մատնված: Անցյալ տարիները մի կերպ ունեցած-չունեցածներս վաճառինք, տվինք, բայց այժմս ոչ մի հնարավորություն չունենք, չենք կարող տալ այդ ծանր հարկերը: Ուստի խնդրեմ Գերագույն Հոգևոր խորհրդիդ միջոցներ ձեռք առնելու և անել հայրախնամ կարգադրություն ազատել տալու մեզ այս ծանր տուրքերից»²¹:

Սակայն ոչ բոլոր քահանաներն էին պատրաստ տարիներ շարունակ անարդյունք դիմագրավել չդադարող հալածանքներին ու անարգանքին, տնտեսական ճնշումներին, իրենց և ընտանիքի անդամների իրավունքների սահմանափակումներին (այդ թվում՝ դպրոցահասակ երեխաների կրթության իրավուն-

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2471, թ. 34:

²¹ Նույն տեղում, թ. 43 և շրջ.:

քին): Այս ամենի հետևանքով ողջ հանրապետության տարածքում սկսեցին մեծ թիվ կազմել կարգաթողությունները: Իշխանությունների կողմից վարվող հակակրոնական և հակաեկեղեցական բիրտ քաղաքականությունը մեղմացնելու մտահոգությամբ՝ 1927 թ. նոյեմբերի 17-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն, իսկ 1930 թ. դեկտեմբերի 29-ին կաթողիկոսական տեղապահ Խորեն արք. Մուրադբեկյանը հայությանն ուղղված կոնդակներ հրապարակեցին՝ համապատասխանաբար 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխության և Հայաստանի խորհրդայնացման 10-ամյակների առթիվ²²: Սակայն այս քայլերը չէին կարող և չփոխեցին եկեղեցու նկատմամբ հանրապետությունում վարվող քաղաքականությունը:

Անմխիթար էր ոչ միայն գյուղական քահանաների, այլև Մայր Աթոռի միաբանների կենցաղային պայմանները: Ասվածը վերաբերում է ոչ միայն շարքային, այլև բարձրաստիճան հոգևորականներին: Վերը գրվածը փաստող բազմաթիվ արխիվային վավերագրեր են պահվում Ազգային արխիվում: Ընդամենը մեկ օրինակ ներկայացնենք: Մայր Աթոռի եկեղեցական օրացույցները 1920–1930-ական թթ. հիմնականում կազմում էր Արիստակես եպիսկոպոսը՝ դրա համար որոշակի վարձատրություն ստանալով: 1930 թ. հուլիսի 8-ին կաթողիկոսի տեղապահ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանին ուղղված դիմումում նա խնդրում էր իր կազմած 1931 թ. օրացույցի համար վճարելու փոխարեն նորոգել տալ իր սենյակը՝ հիշեցնելով, որ այդ մասին «երեք տարի առաջ խոստացել եք»²³: Փաստորեն, բարձրաստիճան հոգևորականները տարիներ շարունակ սպասում էին կենցաղային

²² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 183 և շրջ., ֆ. 409, ց. 1, գ. 85, թ. 2 և շրջ., 4:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 124, թ. 2:

պայմանների բարելավմանը: Սա պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ տարեցտարի պակասում էր Մայր Աթոռի եկամուտները, ինչը ՀՍԽՀ պետական-կուսակցական ղեկավարության հակակրոնական, հավատացյալերին եկեղեցուց հեռացնելուն ուղղված քաղաքականության հետևանք էր:

Խորհրդային Հայաստանում իրականացվող հակակրոնական գաղափարաքարոզչական աշխատանքների, կրոնի սպասավորների հանդեպ իրականացվող անվանարկման, հալածանքների արդյունքում բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը հեռացավ եկեղեցուց: Եկեղեցի հաճախելը դիտվում էր իբրև «հին արժեքներին» հետևելու քայլ: Նույնիսկ հավատացյալ մարդիկ խուսափում էին եկեղեցի հաճախել, կրոնական ծեսերին մասնակցել՝ պետության արժեքային համակարգի կրողների և նրանց ընդօրինակողների հանրային պարսավանքին չարժանանալու համար: Այս ամենը հատկապես գյուղական բնակավայրերում հանգեցրեց եկեղեցուց դուրս՝ տներում, գաղտնի պսակների և մկրտությունների տարածմանը, ինչը փաստացի «ծեռնտու էր» և՛ քաղաքացուն, և՛ քահանային: Քահանայի «շահն» այն էր, որ ստացած նվիրատվությունն այս դեպքում կարող էր թաքցնել՝ ոչինչ չուղարկելով թեմակալ առաջնորդին, ինչպես նաև խուսափել իշխանությունների «ուշադրությանն» արժանանալուց: Այս դեպքում քահանաները, սոցիալական պայմաններից ելնելով, շրջանցում էին այն իրողությունը, որ Հայ առաքելական եկեղեցու կանոններով եկեղեցուց դուրս պսակ և մկրտություն կատարելն արգելվում էր: Խորհրդային կարգերից առաջ այդպիսի արարողություններն օրինական չէին համարվում, իսկ այն իրականացրած հոգևորականը պատժվում էր: Թեմակալ առաջնորդները չէին կարող անտեսել այս հանգա-

մանքը: 1929 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ուղղված զեկուցագրում Շիրակի թեմի առաջնորդ Արտակ եպիսկոպոս Սմբատյանը տեղեկացնում էր, որ թեմում «պսակների մեծ մասը կատարվում են գաղտնի՝ տներում» և խնդրում որևէ կարգադրություն անել այդ մասին²⁴: Նույնը բնորոշ էր նաև հանրապետության մյուս շրջաններին:

Չափազանց կարևոր է անդրադառնալ Խորհրդային Հայաստանում իրականացվող հակակրոնական ու հակակեղեցական քաղաքականությանը բնակչության վերաբերմունքին, նրանց արձագանքներին: Այս դեպքում ևս չափազանց դժվար է միանշանակ գնահատական տալ, թե ժողովրդի համար եկեղեցին երբ է ընկալվում իբրև ազգային արժեք, իսկ երբ՝ պաշտամունքի վայր: Նման խորհրդածության առիթ է տալիս ստորև բերվող օրինակը:

1926 թ. հուլիսի 23-ին իր մահկանացուն կնքեց Երևանի Ազատ եկեղեցական եղբայրության անդամ, կարգալույծ եղած Աշոտ արքեպիսկոպոս Շխյանը (ավագանի անունը՝ Նիկողայոս Շխյան): Նրա մահվան ու թաղման առթիվ 100 օրինակով թողուցիկ տպագրվեց և տարածվեց Երևանում, ուր հանգուցյալը նշվում էր իբրև «Աշոտ արքեպիսկոպոս Շխյան»²⁵: Հանգուցյալի կողմնակիցներն ինքնուրույն որոշեցին նրան հուղարկավորել Երևանի Սուրբ Սարգիս եկեղեցու գավիթում՝ բարերար Ներսես Թաիրյանի արձանի հարևանությամբ: Բանն այն է, որ եկեղեցիների գավիթներում հուղարկավորությունները բացառիկ երևույթ էին և թույլատրվում էին անձամբ կաթողիկոսի կողմից: Լուսժողկոմ Ասքանազ Մռավյանի հետ հանդիպելու նպատակով հուլիսի

²⁴ Նույն տեղում, գ. 100, թ. 3 և շրջ.:

²⁵ Նույն տեղում, գ. 64, թ. 40:

23-ին Էջմիածնից Երևան ժամանած Խորեն և Բագրատ արքեպիսկոպոսները երբ հուլիսի 24-ին այցելում են Սուրբ Սարգիս եկեղեցի, տեսնում են, որ մի խումբ քաղաքացիներ եկեղեցու գավիթում գերեզման են փորում՝ հայտարարելով, թե այդտեղ հուղարկավորվելու է Աշոտ արքեպիսկոպոսը: Արքեպիսկոպոսների խոսքերով՝ «այդ հանդուգն արարքի առաջն առնելու համար» նրանք դիմում են տարբեր պետական մարմինների, նաև ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանին: Վերջինին ուղղված նամակում ներկայացնելով իրադրությունը՝ Մայր Աթոռի միաբանները տեղեկացնում էին, որ իրենց հայտնի չէ, թե ում կարգադրությամբ է եկեղեցուն կից գերեզման փորվում նախկին արքեպիսկոպոսին հուղարկավորելու համար. «համենայն դեպս, դա վիրավորանք է (չգիտենք՝ գիտությամբ թե անգիտությամբ) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և Էջմիածնին»: Նրանք Կենտկոմի քարտուղարին խնդրում էին. «այդ անպատեհության առաջն առնել, քանի որ բոլոր հանգամանքները Ձեզ հայտնի են»: Այս բողոքներն անհետևանք չմնացին. երեկոյան եկեղեցի ժամանած քաղաքի միլիցիայի պետի կարգադրությամբ գերեզմանափոսը փակվեց²⁶:

Այս իրադարձության ծավալման ընթացքում մեզ առավել հետաքրքրում է սովորական քաղաքացիների, հավատացյալների արձագանքը, ովքեր անտարբեր, դիտորդի դերում չեն գտնվել: Քաղաքի որոշ թվով հայ մտավորականներ և ժողովրդի ներկայացուցիչներ հավաքվել էին Առաջնորդարանի բակում՝ իրենց բողոքն արտահայտելով կատարվող հակաեկեղեցական քայլի դեմ: Նրանք Առաջնորդարանի տարածքից «գոհ սրտով

²⁶ Նույն տեղում, թ. 41–42:

վերադարձան» միայն այն ժամանակ, երբ գերեզմանափոսը փակելու կարգադրություն ստացվեց²⁷: Սա ուշադրության արժանի փաստ է և վկայում է բնակչության շրջանում կրոնական զգացմունքների առկայության, եկեղեցին պաշտպանելու ցանկության մասին: Այս դեպքում միանշանակ չէ, թե քաղաքացիների շրջանում սրանցից որն էր առաջնայինը: Բացառված չէ, որ բնակչության անտարբերության պարագայում բարձրաստիճան հոգևորականների դիմումներն անհետևանք մնային:

Բնակչության շրջանում կրոնական զգացմունքների առկայության և առանձնապես եկեղեցական ավանդույթները պահպանելու ձգտման մասին է վկայում նաև հետևյալ փաստը: Տեղական իշխանությունները տարբեր քայլերի էին դիմում հոգևորականների գործունեությունը խոչընդոտելու, եկեղեցիները փակելու համար: Այսպես՝ քութեշ հիվանդության պատճառով բժիշկների հորդորով 1928 թ. աշնանը փակվել էին Շիրակի թեմի Մեծ Պարնիի շրջանի եկեղեցիները: Հիվանդության վերջանալուց հետո եկեղեցիների հետ միաժամանակ փակված դպրոցները վերաբացվել էին, սակայն տեղական իշխանությունները ձգձգում և թույլ չէին տալիս եկեղեցիները բացել՝ փորձելով խոչընդոտել Սուրբ Ծննդյան տոների կատարումը²⁸: Մեծ Պարնիի շրջանի գործակալ Հովսեփ քահանա Տեր-Ներսիսյանը 1929 թ. հունվարի 16-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդին այս առթիվ գրում էր, որ Մեծ Պարնի գյուղի կոմիսարն իրեն կարգադրել է «չկատարել ո՛չ երեկոյան ճրագալույցի և ո՛չ առավոտյան պատարագը», սակայն ինքը ոչ միայն չէր ենթարկվել, այլև հարևան գյուղերի քահանաներին հորդորել էր պատշաճ կերպով կատարել

²⁷ Նույն տեղում, թ. 41:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 482, թ. 20:

իրենց պարտականությունները²⁹: 1929 թ. հունվարի 5–6-ին՝ Սուրբ Ծննդյան տոների ժամանակ, շրջանի մի քանի գյուղերում հավատացյալ բնակչությունը բացում է եկեղեցիները, ուր քահանաները ժամերգություն են կատարում: Որոշ քահանաներ հավատացյալների հորդորով գոյություն ունեցող եկեղեցական ավանդույթի համաձայն ջրօրհների հանդեսը գետի վրա էին կատարել, ինչի պատճառով այդ քահանաները ձերբակալվում են: Ձերբակալված քահանաներից Համամլուի հոգևոր հովիվ Հովհաննես քահանա Տեր-Կարապետյանը ոչ միայն դրամական տուգանքի ենթարկվեց, այլև դատապարտվեց 1.5 տարվա ազատազրկման³⁰: Վերջինս բանտարկությունից վաղաժամկետ ազատվեց միայն գյուղի 127 բնակչի կողմից ստորագրված դիմումագրի հիման վրա, որտեղ վերջինները հավաստիացնում էին, որ իրենց հորդորների արդյունքում է քահանան գետում արարողություն կատարել: Երևանի ուղղիչ տնից ազատվելուց հետո հուսալքված ծերունագարդ քահանան հրաժարվում է հոգևոր կոչումից³¹:

Հավատացյալների՝ եկեղեցուն և քրիստոնեական կրոնին ջերմեռանդ նվիրվածության բացառիկ օրինակ է Նոր Բայազետի Ներքին Քուլաղոսան գյուղի բնակիչների պահվածքը, որոնք 1929 թ. գարնանը կազմակերպված կերպով ընդդիմացան գյուղի եկեղեցին քանդելու տեղական իշխանությունների որոշմանը: 1929 թ. մայիսի 7-ին գումարված ժողովում նրանք դեմ արտահայտվեցին եկեղեցու քանդմանը և 362 ստորագրություններով համապատասխան համախոսական ուղարկեցին Էջմիածին՝ Գե-

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2471, թ. 6:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 116, ց. 1, գ. 482, թ. 20 և շրջ.:

³¹ Նույն տեղում, թ. 19, 21–22 շրջ.:

րագույն հոգևոր խորհրդին³²: Գյուղացիների պայքարն իր դրական պտուղները տվեց:

Ինչպես տեսնում ենք, բնակչության շրջանում կրոնական զգացմունքների արմատախիլ անելուն ուղղված կուսակցական-պետական քաղաքականությունը միշտ չէ, որ սպասված արդյունքն էր ունենում: Այդուհանդերձ, չենք կարող չնկատել, որ հակակրոնական և հակաեկեղեցական քարոզչությունը հատկապես խորը արմատներ էր ձգում պատանիների շրջանում: Ընդգծենք, որ Մայր Աթոռ ուղարկած զեկուցագրերում 1920-ականների սկզբներից սկսած գյուղական քահանաներն առավելապես գանգատվում էին իրենց հանդեպ կոմերիտականների, դարոցահասակ երեխաների ու պատանիների վերաբերմունքից: Հաջորդ տարիներին սա կարծես օրինաչափություն դարձավ:

Նոր Բայազետի շրջանային հոգևոր խորհրդի նախագահող Հովհաննես ավագ քահանա Տեր-Հովհաննիսյանը 1929 թ. մայիսի 17-ով թվագրվող զեկուցագրում հատկապես շեշտում է վերը նշյալ իրողության մասին՝ նշելով. «Ամեն տեղ քահանաները ծաղր ու ծանակի ենթակա են, երկյուղից չենք կարող հրապարակ դուրս գալ, պոռում են չորս կողմից՝ վա՛յ տե՛ր, տե՛ր, տե՛ր, կծո՛ւ սատանա տեռանք, հայիոյում են մորուք, բերան, հավատ, հոգի: Մեկալ օր քաղաքի քահանաներս նստած էինք եկեղեցու բակ, աշակերտները գալիս մեր վրա ջուր թափում ու փախնում էին: Այս որ քաղաքն է լինում, հապա գյուղեր ինչ չեն անում: Խեղճ քահանաները ոչխարի լռությամբ տանում են: Եկեղեցու պատերի վրա, դռան վրա այնպիսի խայտառակ և անպատիվ

³² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2471, թ. 27–29 և շրջ.:

խոսքեր են գրում, որ ամաչում ենք ասելու ու գրելու: Յանկալի էր, որ կառավարությունը բարեհաճեր վերջ տալու այս անկուտուրական և կոպիտ վարմունքին»³³: Իզուր էր հոգևորականը միատմտորեն հույս փայփայում, թե ՀՄԽՀ իշխանությունները վերջ կտան եկեղեցու ու եկեղեցականների հալածանքերին, ծաղր ու ծանակին: Առջևում ողբերգական 1937 թվականն էր:

Ցավալիորեն, եկեղեցիների և հոգևորականների հանդեպ աշակերտների այս վերաբերմունքը համատարած երևույթ էր: Նման բովանդակությամբ բազմաթիվ փաստաթղթեր են պահվում ՀԱԱ-ի Գերագույն հոգևոր խորհրդի ֆոնդում: Ներկայացնենք դրանցից ևս մեկը: 1929 թ. մայիսի 4-ին Էջմիածնի Ներքին Խաթունարխ գյուղի քահանա Անդրեաս Տեր-Անդրեասյանը հայտնում էր, որ գյուղի դպրոցի աշակերտները եկեղեցու դռան վրա կավիճով անվայել խոսքեր են գրում քահանաների և եկեղեցու հասցեին, քարեր են նետում եկեղեցու լուսամուտներից ներս, կոտրում լուսամուտները: «Ավանդույթի ուժով» դպրոցի վարիչն անհետևանք էր թողնում քահանայի բողոքները³⁴:

Խորհրդային իշխանությունների հակակրոնական ու հակաեկեղեցական հետևողական քաղաքականությունը և դա կանխելուն ուղղված անարդյունք պայքարը տարիների ընթացքում հուսահատեցնում էր հավատացյալներին: Ասվածի մասին է վկայում հետևյալ օրինակը: 1929 թ. հունվարի 1-ին Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսին ուղղված զեկուցագրում նկարագրելով Վայոց ձորի Մալիշկա գյուղի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բռնագրավումը, այդտեղ պահվող սրբանկարների ու գրքերի այրումը, եկեղեցու լիազորները (Եփրեմ Հակոբյան, Մաթեոս Ստեփան-

³³ Նույն տեղում, թ. 26:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 17:

յան, Հովհաննես Շահբազյան) հուսահատությունից գրում էին, որ իրենց հույսը մնացել է Մայր Աթոռն ու վեհափառը, սակայն իրենց դիմումները որևէ հետևանք չեն ունենում: «Մենք մեռած ենք և թաղված չենք, այսքան բողոքում ենք և լիազոր մարդիկ ենք ուղարկում, ոչ մի պատասխան չենք ստանում», - գրում էին նրանք³⁵: Իրականությունը անտեղյակ գյուղացիները չէին էլ կարող երևակայել, որ Խորհրդային համակարգի դեմ իրենց նման անզոր էր նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

Նշված օրինակները վերաբերում են 1920-ականներին: Դժվար չէ կռահել, թե ինչպիսի պայմաններում էին գտնվում հոգևորականները 1930-ականներին և առանձնապես Մեծ բռնաճնշումների օրերին:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ դժվար է միանշանակ գնահատական տալ եկեղեցու նկատմամբ հասարակության, նույնիսկ իշխանությունների վերաբերմունքին՝ ելնելով նյութին վերաբերող բազմազան, հաճախ իրարամերժ փաստերից: Ակնհայտ է մի բան. կոմունիստական կուսակցությունն այս հարցում տանում էր հետևողական քաղաքականություն՝ ճիշտ ընտրելով քարոզչության օբյեկտին և ճիշտ օգտագործելով ազգաբնակչության կրոնական զգացմունքների վրա ներազդելու մեթոդները: Ակնհայտ է, որ Խորհրդային Հայաստանի պետական-կուսակցական ղեկավարությանն առաջին հերթին անհրաժեշտ էր բնակչության դրական արձագանքն իրենց քաղաքականությանը: Այդ իսկ պատճառով առավել նրբանկատ էին ընտրվում եկեղեցուն վարկաբեկելու մեթոդները:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 7:

Այս ամենով հանդերձ՝ հարկ է արձանագրել, որ 1920-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում իրականացվող հակակրոնական քաղաքականությունն իր վերջնական նպատակին չձառայեց. բնակչության շրջանում շարունակում էին զգալի քանակ կազմել Հայ առաքելական եկեղեցու և կրոնական այլ ուսմունքների հետևորդները: Այլ խնդիր է, որ 1930-ականների երկրորդ կեսին ԽՍՀՄ-ում քաղաքական բռնաճնշումների ուժգնացման պայմաններում հավատացյալներն «ընդհատակ անցան»: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի բռնկումը փրկողակ հանդիսացավ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի համար: Խորհրդային իշխանությունը չէր կարող հաշվի չառնել պատերազմական պայմաններում բնակչության շրջանում կրոնական զգացմունքների աճի իրողությունն ու պատերազմող խորհրդային բանակներին Հայոց եկեղեցու ցուցաբերած նկատելի օժանդակությունը: Ուստի՝ զգալիորեն փոխվեց Մայր Աթոռի նկատմամբ պետության վերաբերմունքը:

Амо К. Сукиасян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, Священнослужители в Советской Армении в 1920-е гг. (эпизоды повседневной жизни).*

В 1920-е годы в связи с антирелигиозной и антицерковной политикой, проводившейся в Советской Армении, правомочие церкви и священнослужителей, а также право на свободу передвижения служителей Армянской Апостольской церкви в республике были жестко ограничены. Священнослужители были лишены гражданских прав, а религиозные учреждения лишены права собственности. Лишение привилегий, а также административ-

ное, психологическое и финансовое давление создавали очень тяжелое, неприглядное положение для священнослужителей.

Не все священники были готовы годами безрезультатно противостоять непрекращающимся преследованиям и унижениям, экономическому давлению и ограничениям прав членов их семей (включая право на образование детей школьного возраста). В результате отречение от сана распространялось среди священнослужителей, а большинство населения ушло из церкви. Антирелигиозная пропаганда особенно укоренилась в среде подростков и молодежи. Однако антирелигиозная политика, проводившаяся в Советской Армении в 1920-е гг., не достигла своей конечной цели. Последователи Армянской Апостольской церкви, а также других религиозных учений продолжали составлять значительное число среди населения.

Hamo K. Sukiasyan, Associate Professor at the Institute of History of the NAS RA, PhD in History, *The Clergy in Soviet Armenia in the 1920s (episodes of everyday life)*.

In the 1920s due to the anti-religious campaign and anti-church policy in Soviet Armenia, the authority of the church and the clergy, even the right of freedom of movement of the Armenian Apostolic Church servants in the republic were severely restricted. The clergymen were deprived of their civil rights, and the religious institutions were deprived of their property rights. Deprivation of privileges, administrative, psychological and financial pressures created a very difficult, unpleasant situation for the clergymen.

Not all the priests were ready to endure years of incessant persecution and humiliation, economic pressures, and restrictions on the rights of their family members (including the right to education of school-age children). As a result, a number of clergymen in the republic renounced holy orders, and the majority of the population left the church. Anti-religious propaganda was especially deep-rooted among teenagers and young people. However, the anti-religious policy pursued in Soviet Armenia in the 1920s did not serve its ultimate goal. The followers of the Armenian Apostolic Church as well as of other religious teachings continued to form a significant number among the population.